

Barbara Rodziewicz

DOI: 10.31648/apr.4660

Uniwersytet Szczeciński

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7724-5602>

barbara.rodziewicz@usz.edu.pl

Koncepcja *arche* w projekcji mentalnej Polaków i Rosjan (na materiale słowników asocjacyjnych)

Słowo *arché* wywodzi się z języka starogreckiego (*ἀρχή*), jest pojęciem polisemantycznym i oznacza początek (w ujęciu czasowym), podłoże (w ujęciu przestrzennym), prasu substancję (w ujęciu materialnym) podstawę (w ujęciu przyczynowym), aksjomat (w ujęciu logicznym), jak również władzę i zwierzchność (w ujęciu etymologicznym). W odniesieniu do praw natury jako pojęcie oznaczające prazasadę wszechrzeczy, pierwobyt słowo *arché* zostało użyte po raz pierwszy przez wychowanka Talesa z Miletu Anaksymandra (ok. 610–546 p.n.e.), który mianem tym określał bezkres (*ἄπειρον*) [Tatarkiewicz 1970, 14]. Rozważania na temat pierwszej zasady rzeczywistości, praprzyczyny wszystkiego pojawiały się również w pracach szeregu innych przedstawicieli filozofii przyrody – Platona, Arystotelesa, Pitagorasa czy Demokryta. Narodziny zachodniej filozofii, identyfikowanej pierwotnie z metafizyką przyrody, wiążą się jednoznacznie z dociekaniami na temat tworzywa i natury świata oraz zasad nim rządzących, jak również fundamentalnych praw porządkujących ludzki byt, z materią *arché*. U starożytnych myślicieli nie było zgody w określeniu tego, czym jest *arché*, istota i treść pierwszej zasady. W hilozoistycznej polemice pierwszego okresu greckiej myśli (ok. V–III wieku p.n.e.) dość silnie zaznaczyło się, kontynuowane także na różne sposoby w późniejszej refleksji filozoficznej, utożsamianie *arché* z jednym podstawowych żywiołów lub ze wszystkimi naraz – wodą, ogniem, ziemią i powietrzem [Wojtysiak 2016, 323–344].

Tales z Miletu na podstawie obserwacji przyrody przyjął, iż poszukiwanym praelementem natury jest wszechobecna wilgoć, woda [Karpinski, Kojkoł 2002, 20]. Z kolei według Anaksymenesa świat powstał w rezultacie zgęszczania i rozrzedzania się powietrza, a wszystkie pozostałe twory natury biorą z niego swój początek, są jego metamorfozą. Dla Ksenofanesa z Kolofonu prasiła i prasu substancja tkwi w ziemi [Tatarkiewicz 1981, 33–34]. Heraklit upatrywał mocy i prapoczątku wszechrzeczy w ogniu: „Tego kosmosu, tego samego dla wszystkich nie stworzył

ani któryś z bogów, ani z ludzi, lecz zawsze był, jest i będzie ogniem wiecznie żywym, zapalającym się według miar i według miar gasnącym” [Mrówka 2004, 113]. Za prekursora filozofii żywiołów chodzi jednak Empedokles z Akragas [Wilkoszewska 2002, 264], który, porządkując i rozwijając teoretyczne rozważania Anaksymandra, wyraźnie wskazał na współbytovanie i moc sprawczą świata czterech elementów jako czynnika subontycznego. Zastosował on jednocześnie regułę ujednostkowania, pozwalającą wszystkie żywioły, inaczej pierwiastki – ogień, wodę, ziemię i powietrze – ze względu na ich koincydencyjne własności odnieść do jednej kategorii *arché*.

W późniejszych wiekach starożytna teoria sprawczych pierwiastków przyrody była często rozwijana i przenoszona w inne (pozafilozoficzne) obszary: z koncepcją żywiołów powiązano m.in. szereg „poczwórnych” zjawisk, by wspomnieć podział na pory roku, strony świata oraz rodzaje temperamentu [Vollmer 1993, 236].

Problematyka żywiołów i, szerzej, relacji człowieka z przyrodą, poruszała umysły nie tylko filozofów, lecz także artystów, psychologów czy wreszcie przeciętnego człowieka, o czym świadczy bogata symbolika, jaką obrosły na przestrzeni dziejów kultur ludzkich cztery potężne moce przyrody, oraz ich obecność w języku, stanowiąca odzwierciedlenie codziennych doświadczeń w kontakcie z tym tajemniczym i nieujarzmionym wymiarem natury.

W niniejszym artykule przedmiotem analizy językowej są dwa spośród żywiołów – ogień i woda. Sytuują się one bez wątpienia w obszarze podstawowych źródeł służących zaspokojeniu potrzeb życiowych człowieka. Oba symbolizują również szereg zarówno pozytywnych, jak i negatywnych wartości. W obszarze dodatnio ewaluowanym ogień kojarzony jest przede wszystkim z życiem, miłością i ciepłem, a także z mocą, energią i zapałem; wartościowanie ujemne przejawia się w konotowaniu ognia m.in. z nienawiścią, śmiercią, zniszczeniem, złem, diabelstwem i piekłem. Woda z kolei jest z jednej strony symbolem bezmiaru, życia, odrodzenia i oczyszczenia, siły, prawdy i mądrości, z drugiej natomiast utożsamia się ją z chaosem, niestałością, zmiennością, zapomnieniem, niebezpieczeństwem oraz śmiercią [Kopaliński 1990].

Wartościowanie ognia i wody przekłada się na językowe użycia tych pojęć, których symbolika ukształtowana i ugruntowana na przestrzeni dziejów w kulturze, zwyczajach i obrzędach legła u podstaw motywacji wielu związków frazeologicznych i przysłów najpełniej rejestrujących kolektywne obserwacje i empirię obcowania z rzeczywistością. Zasoby frazeologiczne i paremiczne badanych języków, polskiego i rosyjskiego, dostarczają pod tym względem wielu poświadczeń. Przynotuję kilka z nich:

OGIEŃ – w języku polskim: *Kto bliżej ognia, bardziej gore; Nie wojuj z ogniem, to się nie poparzysz; Ogień i woda dobrzy słudzy, lecz źli gospodarze; iskrzyć się ogniem; oczy pełne ognia, ogień miłości*; w języku rosyjskim: *Не подкладывай к огню соломы; Огню да воде бог волю дал; Огонь без дыму не живет; бежать как от огня; играть с огнем; огонь жизни; пройти сквозь огонь и воду*; **WODA** – w języku polskim: *Kto mieszka blisko wody; przygotuj się na szkody, Przyjaciela zawsze trzeba każdemu jak wody; Woda bierze, woda daje; Zimna woda zdrowia doda; iść jak woda; niezbędny jak woda*; w języku rosyjskim: *Вода все кроет, и берега роет; Вода дороже золота; Вода камень точит; Вода свое возьмет; Вода студена – тело ядрено; выводить на чистую воду; как в воду канул, как водой смыло*¹.

Czy interakcja człowiek – żywioły (ogień i woda), wypracowana w długim kulturowym koegzystowaniu i rejestrowana przez zasoby systemowe obu języków, jest w zbiorowym doświadczeniu aktualna także dzisiaj? Czy ogień i woda zachowują status *arché* w epoce niemającego precedensu postępu technicznego i technologicznego, w czasach, gdy człowiek w coraz mniejszym stopniu zależny jest od przyrody? Odpowiedzi na te pytania mogą dostarczyć wyniki prowadzonych współcześnie kognitywistycznych studiów nad językiem², w tym również prezentowane w tym artykule rezultaty badań z wykorzystaniem tzw. testów swobodnych skojarzeń. Celowość i przydatność badań asocjacyjnych, zwłaszcza w ujęciu międzykulturowym, bazuje, ogólnie rzecz ujmując, na przekonaniu, iż szereg zjawisk otaczającej człowieka rzeczywistości znajduje odzwierciedlenie i utrwalany jest przez jego świadomość. Świadomość jednostki rejestruje nie tylko same zdarzenia, lecz także ich wielorakie związki – przestrzenne, czasowe, przyczynowo-skutkowe i emocjonalne. Narzędziem wyrażania myśli, a tym samym źródłem wiedzy o świecie jego użytkownika, który bytuje w określonym czasie i określonej wspólnocie cywilizacyjnej, jest język. Jest on więc jednocześnie rezerwuarem pewnych fenomenów kulturowych właściwych danej społeczności językowej. Dotarcie do wspomnianych wieloaspektowych więzi między zjawiskami rzeczywistości społeczno-kulturowej zakorzenionymi w świadomości a sposobami ich przekazywania przez język to zadanie psycholingwistyki wykorzystującej m.in. testy asocjacyjne

¹ Już pobieżna analiza przytoczonych potencjalnych pól interpretacyjnych pozwala wykryć szereg opozycyjnych własności omawianych konceptów – pojęć, m.in. takie jak: siła – słabość, ciepło – zimno, suchość – wilgoć, uczucie – rozum, góra – dół, szybkość – powolność. Są to więc z jednej strony pojęcia (koncepty) wzajemnie się wykluczające, antagonistyczne, z drugiej zaś mogą być one jednocześnie rozważane jako sprzęgnięte semantycznie przestrzenie binarnej natury, co sprawia, iż stają się interesującym obiektem dociekań lingwistycznych.

² Sprawcze pierwiastki przyrody były już przedmiotem analiz lingwistycznych, zob. m.in. Bartmiński [1993], Majer-Baranowska [1993], Szadura [1998], Adamiczka [2012], Chomko [2013], Dziewońska-Kiss [2013], Алефиренко [2013], Бочина [2013], Есенова [2016].

i pojęcie tzw. asocjacyjnego znaczenia słowa, które rosyjska badaczka etnopsycholingwistyki Viktoriâ Krasnyh charakteryzuje następująco:

(...) ассоциативное значение, внутренняя структура, глубинная модель связей и отношений, которая складывается у человека через речь и мышление, лежит в основе «когнитивной организации» его многостороннего опыта и может быть обнаружена через анализ ассоциативных связей слова [Красных 2001, 38].

Nie wdając się z braku miejsca w szczegóły historii i rozwoju badań skojarzeń słownych stosowanych w językoznawstwie od początku ubiegłego stulecia³, podkreślę, iż dają one nie tylko możliwość poznania standardowych związków międzypojęciowych, językowych stereotypów i klisz, lecz także pozwalają na wytyczenie drogi ewaluacji semantyki oddzielnych słów, jak również potrzebne i interesujące aktualizowanie sfery ich użycia oraz ich znaczenia w jego skomplikowanej i wielowymiarowej relacji do kultury. Według Anny Wierzbickiej niektóre słowa mogą wręcz pełnić funkcję swoistych centrów skupiających wokół siebie charakterystyczne zjawiska kulturowe. Poddając analizie owe słowa-centra, można wnikać w konkretną sferę kultury i odkryć porządkującą ją zasadę, a następnie podjąć próbę przeniesienia tej zasady i jej potencjału wyjaśniającego w inne obszary (Wierzbicka 2007, 43).

Eksperymentalne badania skojarzeń pozwalają ujawnić unikalne fenomeny językowe, pewien, jak je interpretuje Nadežda Râbceva,

подтекст, за-текст, имплицитную, дополнительную, неявно вараженную информацию, которой отличительная особенность – связь с ментальными состояниями говорящего как субъектом мышления, поведения, практической деятельности, коммуникации и культуры (Рябцева 2005, 560).

Materiał językowy będący przedmiotem analizy w niniejszym artykule wyekscerpowałam ze słowników asocjacyjnych. Są to *Polski słownik asocjacyjny z suplementem* (Gawarkiewicz, Pietrzyk, Rodziewicz 2008) oraz *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский* (Уфимцева, Черкасова, Караулов, Тарасов 2004). Oba słowniki gromadzą dane językowe pozyskane w wyniku testu swobodnych skojarzeń werbalnych⁴. Eksperymentowi temu poddano w każdym przypadku grupę studentów (różnych

³ Historię i kierunki rozwoju badań z wykorzystaniem testów swobodnych skojarzeń przedstawiam w wyczerpujący sposób w monografii: Rodziewicz Barbara. (2014). *Wartości. Polacy – Rosjanie – Niemcy, Szczecin*.

⁴ Szczegółowe dane o eksperymentach przeprowadzonych w Rosji i w Polsce znajdują się we wstępach do przytoczonych słowników asocjacyjnych.

kierunków i specjalności, uczących się w wielu ośrodkach akademickich) liczącą 500 osób. Respondenci otrzymali ankiety w języku ojczystym z listą 110 wyrazów hasłowych (opracowaną przez zespół badawczy Instytutu Psycholingwistyki Rosyjskiej Akademii Nauk pod kierunkiem Natalii Ufimcewej). Zadanie polegało na zapisaniu pierwszego przychodzącego na myśl słowa lub wyrażenia w reakcji na każde słowo-bodziec z listy. Liczba skojarzeń werbalnych zapisanych przez uczestników badania i umieszczonych po opracowaniu w słownikach wyniosła dla języka polskiego, jak i rosyjskiego po około 50 tys.

W katalogu stymulantów znalazły się także m.in. nazwy żywiołów, wśród nich **OGIEŃ** i **WODA / ОГОЊЬ** i **ВОДА**.

Jak zatem koncept *arché* utrwalony został w polskim i rosyjskim korpusie asocjacyjnym? Przytoczę dane liczbowe. Słowo-bodziec **WODA** wywołało u ankietowanych Polaków 100 reakcji ujętych słowami i wyrażeniami, słowo **OGIEŃ** – 85 konotacji. Respondenci rosyjskojęzyczni zapisali w ankietach 138 skojarzeń na wyraz hasłowy **ВОДА** oraz 145 reakcji na stymulant **ОГОЊЬ**. Konceptualizacja bazowych pojęć dokonuje się na kilku relatywnie dobrze identyfikowalnych płaszczyznach: normatywnej (definicyjnej), użytkarnej, atrybutywnej oraz symboliczno-kulturowej, w mniejszym stopniu w obszarze emocjonalno-behawioralnym i prymarnie ewaluacyjnym.

Profil definicyjny utrwalony w świadomości językowej ankietowanych zawiera kilka podstawowych składników leksykalnych pojęć *woda/woda* mieszczących się w opisach normatywnych rejestrowanych przez jednojęzyczne słowniki i werbalizowany jest za pomocą niezbyt licznie powielanych reakcji, por. np.⁵

- w języku polskim: *ciecz* (2 reakcje – 0,4% ogółu odpowiedzi), *płyn* (1 reakcja – 0,2%), *przezroczysta* (1 reakcja – 0,2%), *morze* (11 reakcji – 2,2%), *rzeka* (11 reakcji – 2,2%), *jezioro* (6 reakcji – 1,2%), *strumień* (5 reakcji – 1%);
- w języku rosyjskim: *жидкость* (14 reakcji – 2,8%), *прозрачная* (10 reakcji – 2%), *без вкуса* (1 reakcja – 0,2%), *без цвета* (1 reakcja – 0,2%), *без запаха* (1 reakcja – 0,2%), *река* (22 reakcje – 4,4%), *море* (16 reakcji – 3,2%), *родник* (6 reakcji – 1,2%), *водопад* (3 reakcje – 0,6%), *источник* (3 reakcje – 0,6%), *колодец* (3 reakcje – 0,6%).

Do skojarzeń o charakterze definicyjnym (prototypowym) odnieść można również reakcje nazywające postaci, w jakich woda występuje w naturze, por. w języku polskim – *kropla* (2 reakcje – 0,4%); w języku rosyjskim – *лед* (5 reakcji – 1%), *дождь* (2 reakcje – 0,4%), *капля* (2 reakcje – 0,4%).

⁵ Przytaczam spektakularne przykłady odpowiedzi.

Na pograniczu płaszczyzny definicyjnej i symboliczno-kulturowej umiejscowić można odpowiedzi wskazujące na związek wody z funkcjami życiowymi. Woda od zawsze jest symbolem życia – daje życie i jest warunkiem istnienia życia wszelkich organizmów. W przekazach kulturowych, m.in. w tekstach precedensowych⁶, woda uzdrawia i przywraca życie; w mitologii greckiej woda stanowi granicę dwóch światów, bóg konających, Charon, przewozi dusze przez Styks do zaświatów – nowego miejsca ich bytowania; woda wykorzystywana w chrześcijańskim obrzędzie inicjacyjnym zanurzenia symbolizuje nie tylko oczyszczenie z grzechu pierworodnego, lecz także narodziny właśnie – początek nowego życia we wspólnocie religijnej. Woda jako życiodajny płyn profilowana jest przez następujące reakcje: w języku polskim – *życie* (93 odpowiedzi – 18,6%), *życia* (5 odpowiedzi – 1%), *źródło życia* (1 reakcja – 0,2%); w języku rosyjskim – *жизнь* (51 odpowiedzi – 10,2%), *чтобы жить* (1 reakcja – 0,2%).

Kanoniczne składniki znaczeniowe pojęć *ogień/огонь* (czyli takie, które odnotowują jednojęzykowe źródła leksykograficzne) przytaczane w charakterze odpowiedzi przez Polaków i Rosjan poddanych testowi swobodnych skojarzeń werbalnych to: – języku polskim: *pożar* (43 reakcje – 8,6%), *ognisko* (18 reakcji – 3,6%), *plomień* (13 reakcji – 2,6%), *plomienie* (2 reakcje – 0,4%); – w języku rosyjskim: *пламя* (54 reakcje – 10,8%), *костер* (24 reakcje – 4,8%), *языки пламени* (1 reakcja – 0,2%).

Obszernie prezentuje się katalog skojarzeń w obszarze atrybutywnym, w zakres którego wchodzi odpowiedzi werbalizowane w większości przez adiectiva. W obszarze skojarzeń akwatywnych ankietowani podobnie charakteryzują analizowane pojęcie i przypisują wodzie przede wszystkim własności odbierane przez ich zmysły, eksponując głównie jej cechy, takie jak: temperatura, kolor, czystość oraz właściwości fizyczne, por. np.

- w języku polskim: *zimna* (8 reakcji – 0,8%), *chłód* (3 reakcje – 0,6%), *niebieski* (4 reakcje – 0,8%), *niebieska* (3 reakcje – 0,6%), *czysta* (35 reakcji – 7%), *mokra* (6 reakcji – 1,2%), *mokro* (4 reakcje – 0,8%);
- w języku rosyjskim: *холодная* (23 reakcje – 4,6%), *теплая* (7 reakcji – 1,4%), *горячая* (2 reakcje – 0,4%), *голубая* (3 reakcje – 0,6%), *белая* (1 reakcja – 0,2%), *чистая* (63 reakcje – 12,6%), *грязная* (7 reakcji – 1,4%), *мутная* (5 reakcji – 1%), *мокрая* (18 reakcji – 3,6%), *мокро* (4 reakcje – 0,8%), *гладкая* (1 reakcja – 0,2%), *глубоко* (1 reakcja – 0,2%).

⁶ Tekst precedensowy to tekst istotny, ważny kulturowo, niezbędny dla poczucia wspólnoty, tożsamości narodowej, odtwarzany w sytuacji komunikacji z innymi ludźmi. Ma formę aluzji, cytatu, streszczenia lub przywołania dzieła literackiego, mitu, legendy, bajki, dialogu filmowego, tekstu publicystycznego czy politycznego. Często służy jako podstawa porównania i wartościowania [Gos 2006].

Pozostałe skojarzenia akwatywne o charakterze atrybutywnym to nieliczne przytaczane czasowniki i rzeczowniki z jednej strony określające ruch wody, z drugiej zaś związane z percepcją słuchową ankietowanych, nazywające zjawiska akustyczne wywołane przez płynącą wodę, por. np.

- w języku polskim: *plynie* (3 skojarzenia – 0,6%), *plynąć* (1 skojarzenie – 0,2%), *plusk* (1 reakcja – 0,2%);
- w języku rosyjskim: *течет* (12 skojarzeń – 2,2%), *течь* (3 skojarzenia – 0,6%), *журичит* (3 skojarzenia – 0,6%), *журичанье* (1 reakcja – 0,2%).

W podobny sposób konceptualizowane są przez przedstawicieli badanych społeczności pojęcia *ogień* i *огонь*. Główne atrybuty ognia mają związek z jego naturą fizykalną – temperaturą, barwą oraz luminacją, por. np.

- asocjaty polskojęzyczne: *ciepło* (91 skojarzeń – 18,2%), *gorąco* (59 skojarzeń – 11,8%), *żar* (20 reakcji – 4%), *czerwony* (10 reakcji – 2%), *czerwień* (6 reakcji – 1,2%);
- asocjaty rosyjskojęzyczne: *тепло* (21 reakcji – 4,2%), *горячо* (16 reakcji – 3,2%), *жар* (16 reakcji – 3,2%), *горячий* (17 reakcji – 3,4%), *красный* (15 reakcji – 3%), *яркий* (32 reakcje – 6,4%).

Odpowiedzi werbalizowane słowami *ciepło*, *gorąco* i *тепло*, *горячо* można wiązać również z aspektem użyteczności ognia jako źródła ciepła.

W obszarze atrybutywnym usytuować należałoby też reakcje odnoszące się do efektów spalania, por. np. asocjaty polskojęzyczne – *dym* (2 reakcje – 0,4%), *iskra* (2 reakcje – 0,4%), *iskry* (1 reakcja – 0,2%); asocjaty rosyjskojęzyczne – *дым* (6 reakcji – 1,2%), *пепел* (1 reakcja – 0,2%), *зола* (1 reakcja – 0,2%).

Inne cechy ignistyczne utrwalone w analizowanych danych językowych lokowane są w schemacie semantyczno-składniowym i związane są z formami aktywności i oddziaływania ognia, por. np. skojarzenia w języku polskim – *parzy* (7 reakcji – 1,4%), *parzyć* (2 reakcje – 0,4%), *płonie* (2 reakcje – 0,4%), *pali się* (1 reakcja – 0,2%); skojarzenia w języku rosyjskim – *горит* (25 reakcji – 5%), *жжет* (7 reakcji – 1,4%), *гореть* (4 reakcje – 0,8%), *попыхает* (2 reakcje – 0,4%), *трепещет* (1 reakcja – 0,2%).

Silnie utrwalony w strukturach mentalnych, zwłaszcza respondentów polskojęzycznych, jest profil użytkowy, w szczególności jego wymiar akwatywny. Przedstawiciele badanych społeczności językowych podkreślają kilka aspektów użyteczności wody: służy ona przede wszystkim zaspokojeniu pierwszorzędnej potrzeby wiscerogennej – pragnienia, nie tylko w czystej postaci, lecz także jako niezbędny składnik szeregu napojów, w dalszej kolejności – kosmetyce oraz spędzaniu czasu wolnego bądź rozwijaniu sprawności fizycznej, por. np.

- odpowiedzi polskojęzyczne: *picie* (41 skojarzeń – 8,2%), *pić* (25 skojarzeń – 5%), *pragnienie* (31 skojarzeń – 6,2%), *mineralna* (8 skojarzeń – 1,6%), *orzeźwienie* (4 skojarzenia – 0,8%), *napój* (3 skojarzenia – 0,6%), *kąpiel* (5 skojarzeń – 1%), *kolońska* (3 skojarzenia – 0,6%), *plaża* (1 skojarzenie – 0,2%), *pływać* (1 skojarzenie – 0,2%);
- odpowiedzi rosyjskojęzyczne: *нить* (34 skojarzenia – 6,8%), *жажда* (20 skojarzeń – 4%), (7 skojarzeń – 1,4%), *водка* (6 skojarzeń – 1,2%), *нитьевая* (6 skojarzeń – 1,2%), *пиво* (4 skojarzenia – 0,8%), *газированная* (3 skojarzenia – 0,6%), *прохлада* (5 skojarzeń – 1%), *душ* (1 skojarzenie – 0,2%).

Niektóre cytowane odpowiedzi, werbalizowane np. słowami *kolońska*, *mineralna* czy *газированная* powielają prawdopodobnie pewne klisze językowe – utrwalone połączenia wyrazowe z komponentami *woda/woda* rejestrowane przez słowniki frazeologiczne, co jest charakterystyczne dla części wyników uzyskiwanych w testach asocjacyjnych, gdyż owe wyrażenia stanowią nośniki silnie zakotwiczonych w kompetencji językowej, i – co za tym idzie – utrwalonych w świadomości językowej użytkownika języka, wartości semantycznych.

Nieliczni ankietowani werbalizują pojęcia *woda/woda*, odtwarzając słowa nazywające różnego rodzaju naczynia do przechowywania, transportu i podawania wody: w języku polskim – *butelka* (1 reakcja – 0,2%), *miska* (1 reakcja – 0,2%), *szklanka* (1 reakcja – 0,2%); w języku rosyjskim – *ведро* (2 reakcje – 0,4%), *стакан* (2 reakcje – 0,4%), *бочка* (1 reakcja – 0,2%).

W równej mierze uczestnicy eksperymentu zwracają uwagę na dostępność wody, wskazując na jej związek z powszechnie stosowanym urządzeniem dopływu cieczy, por. w języku polskim – *kran* (5 reakcji – 1%), *w kranie* (2 reakcje – 0,4%); w języku rosyjskim – *кран* (6 reakcji – 1,2%), *водопровод* (1 reakcja – 0,2%), *из крана* (1 reakcja – 0,2%), oraz, w znikomym stopniu, dostępność ognia, por. w języku polskim – *zapalka* (1 reakcja – 0,2%); w języku rosyjskim – *зажигалка* (1 reakcja – 0,2%), *спички* (1 reakcja – 0,2%).

Użyteczność ognia nie wydaje się aż tak silnie utrwalona w świadomości zbiorowej respondentów jak przydatność wody. Pojęcie ognia jest w tym znaczeniu w asocjacyjnym teaurusie obu języków stosunkowo słabo usieciowione. Podstawowe funkcje ognia to dostarczanie światła i ciepła, pozostałe, reprezentowane w większości przez pojedyncze konotacje, sprowadzają się do zaspokajania potrzeb mniej ważnych typu hedonistycznego, por. np.

- asocjaty w języku polskim: *światło* (5 reakcji – 1%), *kominek* (2 reakcje – 0,4%), *kielbaski* (3 reakcje – 0,6%), *biwak* (1 reakcja – 0,2%), *piknik* (1 reakcja – 0,2%);

– asocjaty w języku rosyjskim: *свет* (7 reakcji – 1,4%), *свеча* (4 reakcje – 0,8%), *камин* (4 reakcje – 0,8%), *зреть* (1 reakcja – 0,2%), *шапшлыки* (1 reakcja – 0,2%), *курить* (1 reakcja – 0,2%).

Profil symboliczno-kulturowy budowany jest z kilku faset zróżnicowanych pod względem semantyki i odniesienia do obszaru kultury. Zarówno respondenci polskojęzyczni, jak i rosyjskojęzyczni wskazują w pierwszej kolejności na prymarne prototypowe antonimy wyrazów hasłowych. Są to równocześnie charakterystyczne dla wyników uzyskiwanych w badaniach swobodnych skojarzeń tzw. reakcje kategoriale paradygmatyczne, chociaż geneza łączenia czterech praelementów w zborną kategorię żywiołu wyraźnie wskazuje na ich podłoże kulturowe (*sensu stricto* pankulturowe). Stąd odniesienie adekwatnych odpowiedzi na wyrazy hasłowe do omawianego aspektu profilowania, por. reakcje na słowa-bodźce **WODA/ВОДА**: polskojęzyczne – *ogień* (36 skojarzeń – 7,2%), *ziemia* (2 skojarzenia – 0,4%); rosyjskojęzyczne – *огонь* (24 skojarzenia – 4,8%), *земля* (8 skojarzeń – 1,6%), *воздух* (4 skojarzenia – 0,8%), oraz skojarzenia z wyrazami hasłowymi **OGIEŃ/ОГОНЬ**: w języku polskim – *woda* (99 reakcji – 24,8%), *powietrze* (1 reakcja – 0,2%); w języku rosyjskim – *вода* (106 reakcji – 26,2%), *и вода* (4 reakcje – 0,8%), *воздух* (2 reakcje – 0,4%), *земля* (1 reakcja – 0,2%). W tym samym obszarze sytuują się również asocjaty odnoszące się do pankulturowego *genus proximum*, takie jak: *żywiol* (19 odpowiedzi – 3,8%) i *стухия* (2 odpowiedzi – 0,4%) w reakcji na stymulanty **WODA/ВОДА** oraz *żywiol* (13 odpowiedzi – 2,6%) jako element konceptualizacji pojęcia *ogień*. Istnieje jednak również możliwość odmiennej interpretacji wspomnianego *genus proximum*. Być może pojęcie żywiołu wiąże się z atrybutyzacją pierwiastków przyrody – groźnych, potężnych, nieujarzmionych, niszczyielskich sił natury, działających niezależnie i poza wolą człowieka.

Symbolika akwaticzna ukryta w strukturach mentalnych powiela znane schematy pankulturowe. Szczególnie silnie zaznacza się ona w świadomości językowej studentów polskojęzycznych, którzy podkreślają w pierwszym rzędzie na oczyszczającą moc wody, por. *czystość* (26 skojarzeń – 5,2%), *oczyszczenie* (2 skojarzenia – 0,4%). W dalszej kolejności, choć poświadczane jednostkowymi reakcjami, ankietowani odwołują się do następujących własności emblematycznych: *przemijanie*, *zmiennność*, *wolność*, *niebezpieczeństwo* (i pośrednio związane z niebezpieczeństwem odpowiedzi werbalizowane czasownikami *tonąć* oraz *topić*), moc uzdrawiania – *żywa*.

W mentalnym obrazie świata uczestniczących w badaniu Rosjan duże znaczenie ma moc uzdrawiająca i oczyszczająca oraz siła wody, która niszczy, por. *живая* (8 reakcji – 1,6%), *чистота* (7 reakcji – 1,4%), *очищение* (1 reakcja – 0,2%), *зубит* (1 reakcja – 0,2%), *тонуть* (1 reakcja – 0,2%), *тониться* (1 reakcja – 0,2%), *утопленник* (1 reakcja – 0,2%).

Wyraźniej usieciowiony w omawianym aspekcie jest profil ignistyczny. W tym wypadku więcej skojarzeń ze znaczeniem emblematycznym analizowanego pojęcia odnotowano w katalogu odpowiedzi rosyjskojęzycznych.

W materiale polskojęzycznym w pojęcie *ogień* wpisują się z jednej strony witalność i siła, z drugiej natomiast – destrukcja. Nadto respondenci identyfikują ogień z piekłem i ogólnie pojętym złem, por. *siła* (6 reakcji – 1,2%), *moc* (2 reakcje – 0,4%), *życie* (2 reakcje – 0,4%), *temperament* (1 reakcja – 0,2%), *śmierć* (2 reakcje – 0,4%), *zło* (2 reakcje – 0,4%). Pomimo względnie bogatej symboliki ognia, nawiązującej do sfery uczuć i poświadczonej w języku polskim związkami frazeologicznymi i paremiczną, jedynie dwóch badanych przytacza odpowiedzi wpisujące się w ten kontekst – *namiętność* i *pożądanie*.

W korpusie danych rosyjskojęzycznych zwracają uwagę przede wszystkim utożsamiane z ogniem energia wewnętrzna (duchowa) oraz uczucie i namiętność, następnie, podobnie jak ma to miejsce w profilu asocjacyjnym rejestrowanym przez *Polski słownik asocjacyjny*, szeroko pojmowana destrukcja, por. np. *в душе* (6 reakcji – 1,2%), *страсть* (4 reakcje – 0,8%), *в глазах* (3 reakcje – 0,6%), *любовь* (3 reakcje – 0,6%), *смерть* (3 reakcje – 0,6%), *разрушение* (2 reakcje – 0,4%).

Rosjanie odwołują się ponadto do prototypowych heraklitejskich własności ognia – zdolności odradzania się i braku ładu, przytaczając w reakcji na wyraz hasłowy słowa *жизнь* (9 reakcji – 1,8%), *война* (1 reakcja – 0,2%), *войны* (1 reakcja – 0,2%).

Doświadczenie obcowania z ogniem ewokuje w świadomości językowej ankietowanych szereg skojarzeń związanych z różnymi negatywnymi reakcjami na bezpośredni kontakt z ogniem: psychicznymi (emocjonalnymi) – *strach* (3 reakcje – 0,6%), *obawa* (1 reakcja – 0,2%); *страх* (1 reakcja – 0,2%), *тревога* (1 reakcja – 0,2%); somatycznymi – *poparzenie* (1 reakcja – 0,2%), *sparzenie* (1 reakcja – 0,2%); *жгучий* (5 reakcji – 1%), *ожог* (5 reakcji – 1%); oraz psychosomatycznymi – *ból* (4 reakcje – 0,8%); *боль* (4 reakcje – 0,8%).

Zgodnie z klasyfikacją typologiczną skojarzeń integralną część pola asocjacyjnego stanowią reakcje natury ewaluatywnej [Kurcz 1976, 192] – ostatni dający się wyróżnić obszar konceptualizacji referowanych pojęć. Ocena *explicite* ujawnia się w analizowanym materiale językowym z reguły w jednostkowych odpowiedziach. Woda wartościowana jest dodatnio, ogień – dwubiegunowo, zarówno *in minus*, jak i *in plus*, por. np. odpowiedzi w języku polskim – **WODA** – *dobra, konieczność, szanować*; **OGIEŃ** – *niebezpieczeństwo* (2 reakcje – 0,4%), *zagrożenie, przyjemność*; odpowiedzi w języku rosyjskim – **ВОДА** – *дороже золота, приятна и полезна, приятно, хорошая, хорошо*; **ОГОНЬ** – *негативно, опасность, приятно, радость*.

Reasumując, profile asocjacyjne wody i ognia odnotowane przez analizowane polsko- i rosyjskojęzyczne źródła leksykograficzne różnią się stopniem złożoności, nasycenia i frekwencji, zbliżają się w jednak aspekcie wytyczonych skojarzeniami rozpiętości semantyczne j. Najwięcej reakcji na wyrazy hasłowe **WODA/ВОДА**, odpowiednio 30% i 34% danych źródłowych, werbalizuje konstytutywy definicyjne. Odnośnie do pojęć **OGIEŃ/ОГОНЬ** aspekt normatywny realizuje 15% wszystkich skojarzeń polskojęzycznych i blisko 19% skojarzeń rosyjskojęzycznych. Silnie reprezentowany jest w materiałach słowników profil atrybutywny analizowanych pojęć: **WODA/ВОДА** – niemal 29% ogółu reakcji polskojęzycznych, 30% reakcji rosyjskojęzycznych, **OGIEŃ/ОГОНЬ** – 43% odpowiedzi w języku polskim, 41% odpowiedzi w języku rosyjskim. Słabiej usieciowiony jest obszar utylitarny, zwłaszcza w konceptualizacji pojęć *ogień/огонь* – analogicznie nieco ponad 2% i 4% ujętych. Słowa-bodźce **WODA/ВОДА** w tym ujęciu charakteryzuje ponad 25% ankietowanych Polaków i 20% Rosjan.

Referowane profile asocjacyjne ujawniają wobec statusu normatywnego obu pojęć nieznaczne poszerzenie i pogłębienie ich zakresu znaczeniowego (zwłaszcza w obrębie odniesień atrybutywnych i utylitarnych), pozostając jednocześnie wysoce skonwencjonalizowane. W analizowanym materiale (obszar symboliczno-kulturowy) odnajdują się rudymenarne ślady pierwotnego konceptu *arché* – zasady regulującej odwieczny porządek świata wbrew woli człowieka i niezależnie od niej. Znajdują one poświadczenie w profilowaniu wody i ognia jako czynników kauzalnie samoczynnych, dynamicznych, wzajemnie sprzecznych i równocześnie komplementarnych, dualistycznych, odpowiedzialnych za narodziny i śmierć oraz wykazujących jednocześnie moc kreatywną i destrukcyjną.

Bibliografia

- Gawarkiewicz Roman, Pietrzyk Izabela, Rodziewicz Barbara. 2008. *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*. Szczecin: Print Group.
- Gos Elżbieta. 2006. *Co to jest tekst precedensowy?*. „Przegląd Rusycystyczny” z. 4 (116): 78–84.
- Karpiński Adam, Kojkoł Jerzy. 2002. *Filozofia. Zarys historii*. Gdynia: AMW.
- Kopaliński Władysław. 1990. *Słownik symboli*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Krasnyh Viktoriâ. 2001. *Osnovy psicholingwistiki i teorii komunikacii*. Moskwa: Gnozis [Красных Виктория. 2001. *Основы психоллингвистики и теории коммуникации*. Москва: Гнозис].
- Kurcz Ida. 1976. *Psycholingwistyka. Przegląd problemów badawczych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mrówka Kazimierz. 2004. *Heraklit. Fragmenty: nowy przekład i komentarz*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Râbceva Nadežda. 2005. *Âzyk i estestvennyj intelekt*. Moskwa: Academia [Рябцева Надежда. 2005. *Язык и естественный интеллект*. Москва: Academia].
- Rodziewicz Barbara. 2014. *Wartości. Polacy – Rosjanie – Niemcy*. Szczecin: Volumina.pl.

- Tatarkiewicz Władysław. 1970. *Historia filozofii*. T. 1. Warszawa: PWN.
- Ufimceva Natal'â, Čerkasova Galina, Karaulov Ūrij, Tarasov Evgenij. 2004. *Slavânskij asociativnyj slovar': russkij, belorusskij, bolgarskij, ukraïnskij*. Moskva: Institut âzykoznanîâ RAN [Уфимцева Наталья, Черкасова Галина, Караулов Юрий, Тарасов Евгений. 2004. *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*. Москва: Институт языкознания РАН].
- Vollmer Gerhard. 1993. *W poszukiwaniu porzâdku. Przyrodniczo-filozoficzne rozważania nad ewolucją obrazów świata*. „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Philosophica” z. 10: 223–249.
- Wierzbicka Anna. 2007. *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wilkożewska Krystyna. 2002. *Powrót żywiołów*. W: *Estetyka czterech żywiołów: ziemia, woda, ogień, powietrze*. Red. Wilkożewska K. Kraków: Universitas: 261–276.
- Wojtysiak Jacek. 2016. *Zasada*. W: *Encyklopedia filozofii przyrody*. Red. Roskal Z.E. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego: 323–344.

Summary

Concept of *arché* in the mental projection of Poles and Russians (based on associative dictionaries)

This article describes the linguistic-cultural and associative field of the universal concept of *arché* (fire and water) in the Polish and Russian languages and identifies its general and specific cognitive symptoms in a variety of conceptual spheres. The author performs an analysis of the Polish and Russian associative dictionary that forms the so-called core of language consciousness.

Key words: *arché*, associative dictionary, linguistic image of the world, conceptualization, fire and water